

Kovács Sándor

Metamorphosis Ecclesiae

Az erdélyi unitárius intézményrendszer a 16–18. században

A 16. század kelet-közép-európai térségében csak két országban szerveződhetek egyházzá az antitrinitárius közösségek. Az unitárius egyház szervezeti megszilárdulása Erdélyben és Lengyelországban külön úton-módon jött létre, noha nem teljesen függetlenül egymástól.¹ A megkésett erdélyi konfesszionalizmus egyedülálló vonásokkal ruhazza fel az egyházzá szerveződő unitárius közösségeket. Mielőtt bejárnánk az egyházszerveződés szövevényes útvesztőit, érdemes legalább vázlatosan számba venni azokat a tanulmányokat, melyek ezzel a kérdéssel (is) foglalkoznak. Az általánosabb jellegű, de az unitáriusokról is szót ejtő szerzők sorában elsőként Trócsányi Zsolt nevét kell megemlítenünk. Ő több tanulmányában is górcső alá vette az erdélyi *recepta religio* rendszerét, valós képet festve a fejedelemség vallási állapotairól is.²

Az unitárius egyház szervezeti kereteinek kialakulás-történetével is többen foglalkoztak, a legrészletesebben Tóth György tárgyalta a kérdést, sajnos az 1900-as évek első negyedében megjelent tanulmányai után sokáig senki nem folytatta a megkezdett munkát.³ Molnár B. Lehel *Az erdélyi unitárius egyház intézményrendszeréről* írott dolgozatában áttekinti az unitárius intézményrendszer kialakulását a kezdetektől a 20. századig.⁴ Az unitárius egyház püspökválasztó jogáról Erdő János írt tanulmányt,⁵ az erdélyi és a

---

¹ Pirnát Antal: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 9–59.

² Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Gondolat, Budapest 2005, 93–105. Uő: *Három nép, három nemzet, négy vallás*. <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=987>.

³ Dr. Tóth György: Az unitárius egyházjog alaptörvényei. In: *KerMagv* 1906, 293–311. Uő: *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*. Cluj-Kolozsvár 1922. Uő: A magyar unitárius egyház alkotmányának jogtörténeti kifejlődése. In: *KerMagv* 1933, 23–29, 61–71. (Tóth György bíró munkái összeállítása során felhasználta – majd később kőnyomatos formában ki is adta – bölöni Mikó Lőrinc (1806–1872) kéziratban maradt unitárius kánongyűjteményét.)

⁴ Molnár B. Lehel: Az erdélyi unitárius egyház intézményrendszere. In: *Korunk* 2002/4, 31–38.

⁵ Erdő János: Adatok az unitárius egyház püspökválasztási jogának történetéhez. In: *Teológiai tanulmányok*. Kolozsvár 1996, 49–59.

lengyelországi unitárius közösségek szervezeti alakulásáról, a Radecke Bálint püspök idejében megszövegezett *Disciplina Ecclesiastica* lengyel forrásairól legújabbán Keserű Gizella értekezett.⁶ Az 1568-ban tartott, és hagyományosan az unitárius egyház megalakulását kimondó tordai országgyűlésről János Zsigmond fejedelem valláspolitikájáról, illetve az antitrinitárius térítés stratégiáiról Balázs Mihály tanulmányai adnak eligazítást.⁷ Az unitárius nemesség szerepéről, és a patrónusi rendszer fontosságáról, legújabb könyvében Horn Ildikó közölt becses adatokat.⁸ A felsorolt tanulmányok és szerzők, ha érintőlegesen is, de foglalkoztak az egyházszervezet kérdéseivel. A következőkben az erdélyi unitárius egyház intézményeinek kialakulását mutatjuk be 1568-tól 1729-ig, a *Supremum Consistorium* és főgondnoki intézmény megszervezéséig.

A szervezeti kialakulás korszaka 1568–1626

A vallásügyi törvényalkotás a reformáció előtt és után is az állam jogrendjébe tartozott. Magyarországon az 1541 előtt hozott vallásügyi végzések Erdélyre is érvényesek voltak, a fejedelemség elszakadásával azonban Erdélyben a felekezetek jogállásáról az országgyűlés rendelkezett. A reformáció folyamata során, az Izabella és János Zsigmond kormányozta országrészben, egyre-másra követték egymást a vallásgyakorlatot szabályozó rendelkezések, a szabad vallásgyakorlatot kimondó 1557. évi júniusi országgyűléstől – „mindenki azt a hitet követheti, amelyet akar, a régi vagy új szertartásokkal, csakhogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit”⁹ – a protestánsok és az unitáriusok jogait megerősítő 1571-ben hozott vásárhelyi rendelkezésekig.¹⁰ A szabad vallásgyakorlat törvényét 1558-ban csak a lutheránus és katolikus felekezetre terjesztették ki:

⁶ Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In: „Nem súlyed az emberiség!”... *Albumum amicorum Szörényi László LX. Születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet. Budapest 2007, 429–449. www.iti.mta.hu/szorenyi60.html.

⁷ Balázs Mihály: „A hit...hallásból leszön.” Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest 2002, 51–73. Uő: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. In: *Credo*. Evangélikus műhely. 2008,1–2. sz., 67–93. Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest 1998, 11–74.

⁸ Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Balassi Kiadó, Budapest 2009.

⁹ Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae/Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (továbbiakban EOE). II. Budapest 1877, 21.

¹⁰ „Felséges kegyelmes urunk megértettük az felséged kegyelmes izenetit és propositionit, kikben felséged az isten igének predicálását és az mi hazánknak szükségét előnkbe számlálja, hogy felséged ilyen kegyelmes gondot visel mi reánk, azt mi felségednek alázatos és hű szolgálatunkkal örökké meg igyekezzük szolgálni. Miért

„aminthogy ő felsége – rendelék – már megengedé, hogy szabad legyen akár a pápista, akár a lutherána vallást követni, erre most is megadja az engedélyt. De a sacramentariusok [így hívták a kálvinistákat] felekezete eltiltatik, s a wittenbergi egyháznak, Melanchton saját kezű iratában kifejtett ítélete szerint eltörlendőnek véleményeztetik.”¹¹

Az 1563. júniusi, majd 1564. júniusi országgyűlés megengedte a kolozsvári, illetve a szebeni egyházhoz való szabad csatlakozást.¹² Az 1566 márciusában a Tordán tartott országgyűlés „az evangélium világosságának felragyogása” jegyében alaposan megnyirbálta a katolikusok jogait, „a pápai tudományhoz és az emberi szerzéshez ragaszkodókat” kiigazította az országból.¹³ Novemberben a Szebenben tartott országgyűlésen újból a protestáns ígehirdetés szabadságát szavatolták, s mind a katolikusok, mind az ortodoxok jogait korlátozták.¹⁴ Az 1568. évi tordai országgyűlés, a korábbi végzésekre hivatkozva, biztosította az unitáriusok szabad ígehirdetését,¹⁵ s ezzel megnyitotta az önálló egyházszervezet kialakítása felé vezető utat.

---

hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy előszer az isten országát és annak igazságát keressük az isten ígejének praedicálása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten ígéje mindenütt szabadon praedicáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék se praedikator, se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba találtatik azt a superintendens megítélhesse, minden functiojától priválhassa, az után ez országból ki özetessék.” EOE II, 374.

¹¹ EOE II., 32.

¹² EOE II., 232–233.

¹³ EOE II., 302–303.

¹⁴ „A religió dolgából végeztetett volt, ez előtt is egyenlő akarattal megtekintvén, hogy mindeneknek felette, minden keresztyének isteni dolgot keljen szeme előtt viselni, hogy ez előtt való articulások tartása szerint, az evangelium praedikálása, semminemű nemzet között meg ne háborittassék, s az isten tisztessége, nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások, és isten ellen való káromlások közülök kitisztittassanak, és megszűnjenek, most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az istennek ígéje szabadon hirdettessék kiváltképen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek, és ekképen mind magokat, mind a szegény kösséget veszedelemre vitték. Azokhoz, kik az igazságnak engedni nem akarnak ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel superintendenssel az bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire mennjenek, kik, ha úgy is az meg értett igazságnak helyt nem adnának, eltávastassanak, vagy oláh püspök, vagy papok, a vagy kalugerek lesznek, és mindenek csak az egy választott püspökhöz, György superintendenshez, és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak, a kik pedig ezeket megháborittanák hitlenségnek penájával büntetessenek.” EOE II, 326–327.

¹⁵ „Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közön-séggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik, hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ű lelke azon meg nem nyúgodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig

Dávid Ferenc szuperintendenssé választásával (1564) a magyar ajkú protestáns gyülekezetek vezetőjévé vált, függetlenül attól, hogy azok a lutheri, helvét vagy éppen az antitrinitárius táborhoz tartoztak. Az 1560-as években még nem beszélhetünk unitárius egyházról, bár az 1566-tól folyamatosan zajló és nagy nyilvánosságnak örvendő hitviták nem pusztán dogmatikai útkeresésről tanúskodnak, hanem olyan egyházszervezet létrehozásáról, mely az Apostoli Hitvallásra épül. Balázs Mihály hívta fel a figyelmet arra, hogy Erdély lakosságának megnyerése csak előkészítője lett volna az unitarizmus tanainak egész Európára kiterjedő, és ezzel Luther Márton reformációját kiteljesítő hatalmas vízióknak.¹⁶ A szerveződő unitárius közösségek és ezek ideológusai „a fejedelemség küldetésének tekintették a protestantizmus egységének létrehozását”.¹⁷ Erdély magyar ajkú reformált gyülekezeiteinek szuperintendense nem állított össze *Disciplina Ecclesiasticát*, munkáiban egyetlen utalást találunk az egyházszervezetet kérdéséről, de ez sem ad különösebb eligazítást az egyházi rendtartásról.¹⁸ Márpedig valamiféle egyházfegyelemnek Dávid Ferenc idejében is léteznie kellett, mert az 1579. február 24-i tordai zsinatot összehívó levelében ezt írja:

„(...) Hanc ob causam in Ecclesiis nostris hic ordo observatus est hactenus ut Singulis annis publici conventus celebrentur... (Ezen azokon a mi eklézsiáinkban eddig elé az a rend tartatott meg, hogy minden esztendőben közös gyűlések tartassanak...). (...) Si qui vero praetextu quodam officium suum facere neglexerint, severe juxta Ecclesiae constitutiones punientur. (Akik pedig valamely ürügy alatt kötelességüket megtenni elmulasztják, az egyház szabályzata szerint szigorúan meg fognak büntettetni.)”¹⁹

---

senki az szuperintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.” EOE II., 343.

¹⁶ Balázs Mihály: *A hit hallásból...*, 59.

¹⁷ Uo.

¹⁸ „Mert legelőször Luther és Philep Melancthon írását adta minekünk, melyek csak az bűnnek bocsánatja ellen való praktikát rontották meg és ezeket megtanulván úgy ragaszkodánk osztán a Saxonía-beli tanítókhoz.

Ennek utána nem sok idő múlva a csehekhez hajlánc, de nem a tudománynak tisztaságában, hanem csak az anyaszentegyháznak igazgatásában.

Hogy pedig ezeknek utána a Helvetiabelieknek írásokat kezdők olvasni, kik mind a Saxoniabelieknek s mind a cseheknek tévelygéseket kárhoztatják vala, látván azoknak tisztább tudományokat, mi es öszvetársalkodánk velek.” Dávid Ferenc: *Rövid magyarázat*. Ellenzék Nyomda. Kolozsvár 1910, 32–33.

¹⁹ Benczédi Gergely (közlő): Dávid Ferenc levele, mellyel az erdélyi unitárius papokat az 1579. február 24-én Tordán tartandó zsinatra a Krisztus nem imadásának kérdésében határozni meghívta. In: *KerMagv* 1879, 42–44.

Tóth György tanulmányában magától értetődőnek tartja, hogy Dávid Ferenc „nem törődött az által alapított egyház elnevezésével” és – tehetnének hozzá – szervezeti kereteivel sem.²⁰ Az 1560–1570-es években az unitárius közösségeket a Dávid Ferenc vallásán levőknek, antitrinitáriusoknak, photinianusoknak, servetianusoknak, szabellianusoknak, szamoszátaiaknak, ariánusoknak, szociniánusoknak stb. nevezte a „közvélemény”. (Az unitárius elnevezést a felekezet jelölésére először 1600-ban használta a lécfalvi országgyűlés.) Az unitárius egyház önálló szervezeti kereteinek megszilárdulását paradox módon éppen azok a törvények segítették, melyek egyébként a püspök jogkörét korlátozták. Itt elsősorban a János Zsigmond halála után a Báthory István uralkodása alatt hozott végzésekre kell gondolnunk. Az 1571-ben hozott és 1573-ban megerősített innovációs törvény²¹ tragikus következményei egyrészt a dogmatikai útkeresést próbálták megállítani, másrészt az egyházszerkezet kimunkálására kényszerítették a felekezet elöljáróit.

1576 januárjában az országgyűlés megengedte az unitáriusoknak, hogy ha püspökükkel bármi történik, új elöljárót választhassanak maguknak.²² A májusi országgyűlés határozata ugyanakkor jelentősen korlátozta Dávid Ferenc vizitációs és zsinattartási jogkörét, és hatásköre alól fokozatosan kivonta a nem unitárius közösségeket, noha korábban Dávid minden reformált magyar közösség fölött gyakorolta püspöki jogát. A reformátusokkal szembeni jogállást szabályozta az 1577. évi tordai országgyűlés is, ahol Thordai András református szuperintendens jogot kapott arra, hogy az országban mindenütt vizitációt tartson – antitrinitárius közösségekben is! –, Dávid Ferenc pedig csak övéit látogathatta.²³ Dávid Ferenc elítéltetése után

²⁰ Tóth György: *A magyar unitárius egyház alkotmányának...*, 25.

²¹ „Harmadszor az religió dolgát az mi illeti, miképen azért ennek előtte el végeztük volt generalis gyűlésünkben nagyságod idejében, és articulusokba is beíratuk volt, nagyságod is annak kegyelmesen consentiált, és meg confirmálta, hogy senkit az ő religiójában, melyet szegény meg holt urunk idejében tartott, nagyságod meg ne háborítana, se penig egy mást közülünk meg ne merné szokott és elvégezett terhek alatt bántani, háborítani, és senki, akar minémű renden való ember legyen, nagyságod biradalma alatt való avagy külső ember, ez országba avagy Magyarországra az nagyságod birodalma alatt az religióba valami innovatiót ne merne valami szín alatt indítani, annak okáért most is alázatosan könyörgünk mint kegyelmes urunknak, hogy az elvégezett articulusokat nagyságod obseruáltassa meg minden czikelyében és rendiben, viseljen lelkünkre is gondot, és az féle innouatorokat ne szenvedje közöttünk lenni, büntesse meg azokat; mely dologra nagyságodnak most is mint annak előtte teljes authoritást, hatalmat adunk.” EOE II., 540–541.

²² „Továbbá könyörgöttek azok az atyánkfiai, kik Dávid Ferenc vallásán vagynak; hogy Dávid Ferenc superintendensek legyen, és ha ő meghal, vagy penig betegségek, vagy mi egyéb okból mutálni kellenék, mutálhassák és mást substituálhassanak, eadem authoritate; csak hogy az religió dolgában semmit ne innoválhasson, hanem az miben találtatott, azon állapotban maradjon.” EOE II., 577.

²³ „Thordai Sándor Andrásnak mindenütt authoritása legyen az országban járnai, minden helyeket megvizsgálni és mindenütt az ő vallásán való egyházi személyeket, papokat igazgatni, oktatni, tanítani, megfeddeni, és zsinatot tartani, sőt a

1579. július 2-án Kolozsvárra összehívott zsinat Hunyadi Demeter és Giorgio Biandrata szövegezésében hitvallást fogadtatott el az egybegyűttekkel Jézus Krisztus istenségéről, imádasáról és segítségül hívásáról.²⁴ Ugyanakkor az egyház kormányzására, Hunyadi Demeter püspök mellé egy 24 tagból álló Consistoriumot szerveztek, és néhány rendtartási kérdésben döntöttek. Hunyadi püspöksége alatt a zsinattartás joga továbbra is Tordára és Kolozsvárra korlátozódott. A 24 tagból álló konzisztóriumot 1580 januárjában a Kolozsvárott tartott zsinat 12 tagra csökkentette. A zsinat hatáskörébe tartoztak a különféle házassági ügyek, a lelkészszentelés, illetve az egyházfegyelmi kérdések rendezése. Hunyadi idejében nem készült egy mindent átfogó *Disciplina Ecclesiastica*, de a különböző időpontban tartott zsinati végzések az egyházfegyelem megerősítését szolgálták. A lelkészek kötelességévé tették a zsinatokon való részvételt, az esperesek jogkörét megerősítették, a püspököt felhatalmazták a papok és iskolamesterek kinevezésére stb. A fegyelemre vonatkozó rendelkezések egy része megegyezik a Gönczi György által összeállított *De Disciplina Ecclesiastica* 16., 17. és 18. cikkelyével.²⁵ Uzoni Fosztó Istvánnak igaza lehet abban, hogy a reformátusoktól elvált unitáriusok az egyházigazgatásában a Gönczi által kiadott törvénycikkeket követték.²⁶

A 16. és a 17. század első évtizedeiben az unitárius egyház legfőbb fóruma és törvényhozó testülete a kizárólag lelkészekből és iskolamesterekből álló zsinat – *Sancta Synodus Generalis* – volt. Az ún. világi elem nem vett részt az egyházkormányzásban a patronátus jogát azonban fenntartotta. Az egyházkormányzás a konzisztóriumban és a zsinaton elnöklő püspök, s az őt segítő esperesek feladata volt. Az első egyházi rendtartás 1626-ban Radecke Bálint püspöksége alatt készült, ez a *Disciplina Ecclesiastica* már szabályozta a különféle vezetők és testületek jog- és hatáskörét is.

---

más valláson való papokat is serkentve, intve, tanítva – akit lehet – az ő nézeteire vonni, de ne erőszakkal. A másik félnek pedig, Dávid Ferencnek, mint ennek előtte, most is csak Kolozsvárt és Tordán lehessen zsinatot tartani, a más confession való egyházi személyeken semmi hatósági joga ne legyen, hanem csak az övéin.” EOE III., 122–123.

²⁴ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az unitárius egyház története. I.* Ford. Márkos Albert, sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.) Kolozsvár 2005, 327–328.

²⁵ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Budapest 1881, 693.

²⁶ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az unitárius egyház története. II.* Ford. Márkos Albert, sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.) Kolozsvár 2009, 496.

Disciplina Ecclesiastica Radeciana 1626

Az első *Disciplina Ecclesiastica* megszövegezésére válságos években került sor. A Bethlen Gábor kormányozta Erdélyben az országgyűlés 1618 októberében azok megbüntetéséről határozott, akik nem térnek be a négy bevett vallás valamelyikébe. Az új református püspök, Keserői Dajka János jelenlétében megtartott erdőszentgyörgyi unitárius zsinat – 1618. november – a szombatosok elleni intézkedések sorában az unitárius közösségekre váró üldöztetést is némiképp előrevetítette. Négy évvel később, 1622-ben újabb törvényt hoztak a szombatosok ellen, és ennek ürügyén, a református fejedelem beleegyezésével erőszakos kálvinista térítés kezdődött a háromszéki falvakban.²⁷ A püspök és konzisztor társai – Járai Sámuel, Makai István, Szőrös Mátyás, Illir György, Dálnoki Ferenc, Szentmiklósi Máté, Besenyei Péter, Szentmihályfalvi Mihály, Somosdi István és Szopos György – a védekezés egyik hathatós eszközét a *Disciplina Ecclesiastica* megszövegezésében és betartatásában látták. Így került sor Radecke püspök vezetése alatt az első fegyelmi törvény összeállítására. A *Disciplina* első részében, az egyház békéje és nyugalma érdekében a tanbeli egységesítést mondták ki a szerzők:

„1. A lelkészek és egyházi szolgák egész egyetemében senki se merjen semmi új és az egyházban még el nem fogadott tant akár titokban, akár nyilvánosan elhinteni, tanítani, vagy másoknak sugalmazni a püspök és tanács tudta és akarata nélkül. 2. A tanácsba sem tanárok, sem a hallgatók közül senki ne lépjen be azokon kívül, akiket e hivatalra az egész zsinat határozatával és beleegyezésével megválasztottak. Úgyszintén az, aki a tárgyalás lényeges részét előadja. 3. A gyűlésben minden tanácsstag ígérje meg, hogy ő azokból, amiket ott tárgyalnak, semmit ki nem visz, el nem híresztel és senkinek el nem mond. 4. Ha az egyház tagjai közül valaki a hitnek valamely cikkelyéről a tanácsban indítványt akar tenni, vagy ha a püspök vele tárgyal, mielőtt a tárgyalás a tanácsban megkezdődne, ígérje meg, hogy ő hajlandó elfogadni és aláírni az egyház határozatát és ítéletét. Ha ezt megtenni vonakodnék, tőle mindjárt a szót megvonván, bocsássák el, vagy ha oly nagy vakmerősége miatt a tanács és maga az egyház is úgy látja jónak, távolítsák el.”²⁸

A fő cél tehát egy egységes, lezárt dogmarendszer és kultusz elfogadtatása volt.²⁹ A *Disciplina* első része előírta a püspök, a konzisztórium, az esperesek, a diakónusok, a kibocsátandók és általában az egyházi szolgák kötelességeit. A püspöknek és a konzisztórium tagjainak feladata volt a kegyesség és a hit tisztaságának megőrzése.

²⁷ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az unitárius egyház története. II.*, 393–397.

²⁸ Tóth György: *Az unitárius egyház redszabályai...*, 94–95.

²⁹ Keserői Gizella: *i. m.* 435.

„...legyen gondjuk arra, hogy a nyilvános hitvallást és kátét az isteni kijelentés tiszta forrásaiból állítsák össze és adják ki. Nehogy tudniillik egyik vagy másik akár félrevezetett ítélettel, vagy valamely ösztön sugallatából a dicsőség keresésétől elragadtatva olyan valamit hozzon elő, amit azután csak nehezen, az egyháznak nagy kárával, vagy éppen sérelmével lehet elaltatni és helyrehozni.”³⁰

Az egységes szellemű katekizmus összeállításának igénye felmerült ugyan a *Disciplinában*, de a Koncz Boldizsár kátéjának megszületéséig aligha beszélhetünk egységes unitárius kátéről, hiszen legalább három ilyen volt használatban a Radecke püspöksége idejében is.³¹ Keserű Gizella megállapítása szerint a dogmarendszer lezárása szorosan összefügg a kultusz egységesítésére vonatkozó rendelkezésekkel.³² Az úrvacsora és a keresztség visszaállításának indokai között nem nehéz felfedezni a szombatosokkal folytatott polémiát.

„Nehogy a szentségek megvetése miatt lassanként oly vallástalanság és esztelenség keletkezzék, hogy a déli napnál világosabb igazság ellenére oly tanítások merüljenek fel, mintha az újszövetség írásainak titokzatos jelekkel együtt csak az apostolok idejében, vagy utánuk csak egy századig kellett volna fennmaradniok.”³³

Az egészen rövid második és harmadik rész a gyülekezeti (tan)fegyelemre vonatkozik. Egyet kell értenünk Keserű Gizellának azzal a megállapításával is, hogy a Radecke-féle *Disciplina* „az adott pillanatban megköthető kompromisszum határait dokumentálja”. A *Disciplinához* 1629-ben egy tizenöt részből álló, *Szükséges utasítások (tanítások) az egyházi rendszabályokhoz* című iratot csatoltak. Keserű Gizella feltételezése szerint ez a kiegészítő irat egyértelműen lengyel szociniánus hatásra utal.³⁴ A Krisztus segítségül hívásáról, az egyházi rendszabásról, a kereszteleőről, az úrvacsora kiszolgáltatásáról, a gonosztevők főbenjáró büntetéséről értekező részek a lengyel szociniánusoknál folytatott gyakorlatra irányítják a figyelmet. A Radecke-féle *Disciplinát* az 1638-ban tartott dési országgyűlés kötelezővé tette az unitárius egyházban.³⁵ 1694-ben Almási Gergely Mihály püspöksége alatt, kevés módosítással, újból kinyomtatták³⁶ és 1718-ig érvényben is maradt. Ettől az évtől kezdődően az

³⁰ Tóth György: *Az unitárius egyház redszabályai...*, 98.

³¹ Az unitárius kátéirodalomról ld. Balázs Mihály: *Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplánációig*. In: *Felekezetieség és fikció*. Balassi Kiadó, Budapest 2006, 37–75.

³² Keserű Gizella: *i. m.* 437.

³³ Tóth György: *Az unitárius egyház redszabályai...*, 102.

³⁴ Keserű Gizella: *i. m.* 438–439.

³⁵ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az unitárius egyház története. II.*, 502–508.

³⁶ Almási Gergely Mihály püspökké választásának második évében döntött úgy, hogy újból kiadja a *Disciplina Ecclesiasticát*. Az olvasókhöz intézett előszóban egyebek mellett ezeket írta: „Nagy szomorúsággal tapasztaltam [püspökké választásomtól

ún. világi elem aktívabb szerepet kapott az unitárius egyházban is, a presbitériumok, a főgondoki intézmény és a különféle konzisztóriumok is ettől az időtől kezdtek kialakulni. Jogtörténeti szempontból talán nem mellékes, hogy az 1626., illetve az ezen alapuló 1694. évi *Disciplina Ecclesiastica*ban szó sem esik a presbitériumokról és a világi elem egyházkormányzati részvétele sincs szabályozva. Az Almási Gergely Mihály püspöksége alatt visszakapott háromszéki vizitációs jog,³⁷ s az ennek nyomán meginduló püspöki látogatások sem intézkedtek a presbitériumok megszerzéséről, hanem csak a kúrátorok választását írták elő. Talán az sem véletlen egybeesés, hogy 1661 áprilisában – az egységesítő református zsinattal párhuzamosan – az unitárius egyház is zsinatot tartott Dézsfalván, és az érvényben levő *Disciplina Ecclesiastica* betartására figyelmeztették az egybegyűlteket. A világiakból álló presbiteriális szervezet csak 1785 után alakult ki, de nem *presbitérium*, hanem *domesticum consistorium* volt a neve. Feladatai közé tartozott a gondnok és az egyházi segítés és általában az egyházközségi vagyon védelme és gyarapítása. Az unitárius egyházra tehát a zsinati konzisztoriális egyházszerkezet volt jellemző.

A világi elem hathatósan az ellenreformáció során kapcsolódott be az egyházvezetésbe. Az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűntével a protestáns közösségek igyekeztek körülbástyázni a *Diploma Leopoldinum*ban biztosított jogukat. Ennek egyik legitim útja a szekuláris képviselő egyházon belüli megerősítése volt. Ezt már az *Approbata Constitutiók* is lehetővé tették (1. rész, 1. titulus, 3. artikulus), a protestánsok éltek az alkalommal és befolyásos hitsorsosaikat főgondnokká választották. Az első unitárius főgondnok Bíró Sámuel volt. Az ő esetében nem beszélhetünk alkotmányos választásról, ugyanis 1718-ban a Kolozsvárra összegyűlt nemesek saját körükből, az egyháziak megkérdezése nélkül választották főgondnokot Bíró és Simon Mihály személyében. Az unitárius egyházban 1747-től a világi és egyházi tagokból álló zsinat hatáskörébe tartozik a főgondok választása.³⁸ A világiak egyházkormányzásban való részvétele, az egyházkörök vezető testületeinek kialakulása, valamint a *domesticum consistoriumok* (keblitanácsok) szervezése és működési köre egy másik dolgozat tárgyát képezi.

---

kezdve], hogy az erkölcsök ilyen nagy megromlottságában bizonyos, még pedig közzétett szabályok és törvények nélkül mennyire nehéz igazgatni és kormányozni az embereknek még azt a testületét is, amelyre a minden pásztorok pásztor, Krisztus, reábizta az ő juhainak legeltetését, és akiknek megrendelte, hogy jó példával fényeskedjenek az ő nyája előtt. Ezért úgy gondoltam, hogy egyházközségeinknek igen nagy hasznára lesz, ha bizonyos, a kegyesség és tisztesség törvényeivel egyaránt megegyező rendtartás kiadásáról gondoskodom, hogy azokat jövőre eszerint igazgassuk.” Tóth György: *Az unitárius egyház redszabályai...*, 91.

³⁷ Molnár B. Lehel: A Lipóti Diploma és a háromszéki unitárius püspöki vizitáció. In: *KerMagv* 2008, 483–489.

³⁸ Bölöni Mikó Lőrincz: *Az erdélyi unitárius vallásközönség igazgatási rendszere*. Budapest 1931. (Kézirat.)

Függelék

Az unitárius egyházi testületek szervezete és kialakulása

A különféle egyházi jegyzőkönyvekben (*Protocollum*)³⁹ a következő testületi megnevezések fordulnak elő:

1. *Sanctum Generale Consistorium* – a püspök elnöklete alatt az esperesek, papok és iskolamesterek részvételével tevékenykedő tanács. Rendszerint télen hívták össze Kolozsvárra, ezért is hívták téli Consistoriumnak. A 18. század második felétől vegyes összetételű testület.
2. *Sancta Synodus Generalis* – zsinattal egybekötött tanácskozás, elnöke 1796-ig a püspök volt. 1796-ban bevezették az ún. kettős elnökség intézményét: a püspök és a rangidős főgondnok elnökölt minden főhatósági gyűlésen.
3. *Sancta Synodus Representativa* – a *Generalis Synodust* minden évben nem lehetett megtartani a háború vagy különféle járványok miatt, ezért a püspök összehívta az espereseket, köri jegyzőket, néhány konzisztort és világit és ezekkel tanácskozott. Ezeket a gyűléseket nevezték *Representativa Synodusnak*.
4. *Supremum Ecclesiastico-Politicum Consistorium* – eredete 1729-re vezethető vissza. A magyarsárosi zsinaton döntöttek arról, hogy világi és egyházi tagokból álló vegyes consistoriumot hoznak létre, mely rendszerint az országgyűléssel egyidőben végezte munkálatait. Meg nem határozott számú tagokból állt és önmagát kiegészítő testület volt.
5. *Partiale vagy Particulare Consistorium* – eredetileg a püspök elnöklete alatt működött, tagjai a Kolozs-Doboka Egyházkör papjai és iskolamesterei voltak, ebből a testületből alakult ki az ún.
6. *Representativum Consistorium* – eredete 1778-ra nyúlik vissza, amely a kolozsvári világiak közül is tagokat választott.
7. *Marosvásárhelyi Consistorium* – 1778-ban a szentábrahámi zsinat arról határozott, hogy Petrichevich Horváth Ferenc főgondnok elnöklete alatt csak világiakból álló konzisztóriumot alakít. Hatáskörébe a *Particulare* vagy *Representativum Consistorium* intézkedésének felülvizsgálása tartozott.

A központi vezetést gyakorló hivatalnokok

Egyházi részről a püspök (superintendens), főjegyző (generalis notarius) és közügyigazgató (os ecclesiae) vettek részt a vezetésben. Világi részről a főgondnokot (generalis director, generalis curator) illetve meg a legfőbb tisztség.

---

³⁹ A *Protocollumok* felsorolását ld. Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az unitárius egyház története II.*, 786–787.

A püspök

Az unitárius püspöki tisztséget is országos törvények szavatolták.⁴⁰ Ennek értelmében a négy recepta religióhoz tartozók joga volt szabadon püspököt választani. A választott eljáró a fejedelmi megerősítés (collationalis) után a felekezet legfőbb vezetője lett. A püspök választását illetően a következő szempontok érvényesültek: A választást csak a zsinaton lehetett véghezvinni. Püspököt csak a felszentelt papok közül lehetett választani. A szavazásra jelölés nélkül került sor, a legtöbb szavazatot kapott lelkész emelkedett püspöki méltóságra. (Noha 1568-tól 2002-ig nem volt jelölés, a püspöki hivatal betöltésekor, a választók szavazataikat igyekeztek egyetlen személyre adni, vagy legalábbis nagyon vigyáztak arra, nehogy a „votumok” megoszoljanak.) A püspök megválasztása után a zsinat előtt letette hivatali esküjét és elfoglalta székét. A törvényesen megválasztott egyházfőt az *Approbata Constitutiones* 1. titlusa 9. artikulusa értelmében a mindenkori fejedelem/uralkodó megerősítette. A collationalis (megerősítő oklevél) megérkezése után a püspök az uralkodó által meghatalmazott biztosoknak egyháza nevében letette a hűségesküt. A mindenkori püspök 1727-ig minden zsinaton „lemondott” és a választó testületre bízta, hogy megerősítsék, vagy elmozdítsák tisztségéből. 1787-ben a dicsőszentmártoni zsinat eltörölte a korábbi, a polgári jogrendben is ismert szokást.

A generális nótárius vagy főjegyző

A főjegyzői tisztség az unitárius egyházban a második legmagasabb egyházi tisztség. A főjegyzőt is a zsinat vagy az ún. *Generale Consistorium* választotta. Hatáskörébe tartozott a jegyzőkönyvek vezetése, a püspök helyettesítése. A generális nótárius nem számított püspökjelöltnek, a püspöki tisztség megüresedésekor a nótárius nem bírt semmiféle előjoggal, ugyanúgy választható volt, mint bármelyik más felszentelt pap.

Az os ecclesiae vagy közszónok

Feladata a testületi ülések előtti imádkozás és különféle egyházigazgatási teendők végzése volt.

A főgondnok

A főgondnoki tisztséget 1718-ban létesítették az ellenreformáció templom- és iskolafoglalásai közepette. A kolozsvári unitárius iskola erőszakos elfoglalása után a Kolozsváron ülésező országgyűlés világi tagjai tanácskozássra gyűltek össze, és a következő határozatokat hozták: a kolozsvári *mater ecclesiae* megszűnése miatt a főiskola fenntartását az egyház vállalta; a püspök mellé főgondnokot, az esperesek mellé köri felügyelő gondnokot választottak; az egyetemes egyház első főgondnokai: Bíró Sámuel és Simon Mihály,

⁴⁰ *Approbata Constitutiones*. Várad 1653. I. rész, I. titulus, 2. és 9. artikulus.

helyetteseik Sándor Gergely, Daniel Ferenc, Gidofalvi Gábor, Bongardus János és Teleki Ferenc voltak.

Az unitárius egyház püspökei 1737-ig

1. Dávid Ferenc⁴¹ (1568. január 13. – 1579. június 2.).
Az elszakadt Alföld és Bánság püspöke a székesfehérvári születésű (1523) Karádi Pál (1579–1590) volt.⁴²
2. Hunyadi Demeter⁴³ (1579. június 2. – 1592. június 6.).
3. Enyedi György⁴⁴ (1592. november 4. – 1597. november 24.).
4. Kósa János⁴⁵ (1597. december 14. – 1601. január 3.).
5. Torockai Máté⁴⁶ (1601. január 24. – 1616.?).
6. Radecke Bálint⁴⁷ (1616 – 1632. augusztus 18.).
7. Csanádi Pál⁴⁸ (1632. szeptember 1. – 1636. december 5.).
8. Beke Dániel⁴⁹ (1636. december 17. – 1661. március 14.).
9. Járai János⁵⁰ (1661. április 7. – június 3.). A háborúk miatt két évig nem lehetett zsinatot tartani így a püspöki tisztség betöltetlen maradt.
10. Nagysolymosi Koncz Boldizsár⁵¹ (1663. október 21. – 1684. április 16.).
11. Szentiványi Márkos Dániel⁵² (1684. június 4. – 1689. május 12.).
12. Bölöni Bedő Pál⁵³ (1689. június 19. – 1690. november 12.).
13. Kövendi Nagy Mihály⁵⁴ (1691. május 20. – 1692. október 9.).
14. Almási Gergely Mihály⁵⁵ (1692. november 9. – 1724. március 24.).
15. Várfalvi Pálfi Zsigmond (1724. április 17. – 1737. április 30.).

⁴¹ Balázs Mihály: *Ferenc Dávid, Ungarländische Antitrinitarier IV.* (Bibliotheca Dissidentium, Répertoire des non-conformistes religieux des seizieme et dix-septieme siecles) édité par André Séguenny Tom. XXVI, Baden-Baden & Bouxwiller, éditions Valentin Koerner, 2008.

⁴² Uó: Karádi Pál Simádon. In: *KerMagv* 2006, 45–55.

⁴³ Possár Anna-Mária: Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez. In: *KerMagv* 1997, 178–195. Ld. még Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, 324–333.

⁴⁴ Balázs Mihály – Keserű Gizella (kiad.): *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries.* („Studia Humanitatis”, 11.). Budapest 2000 Ld. még Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, 337–370.

⁴⁵ Uo. 370–375.

⁴⁶ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, 479–484.

⁴⁷ Uo. 485–496.

⁴⁸ Uo. 496–499.

⁴⁹ Uo. 499–515.

⁵⁰ Uo. 516–518.

⁵¹ Uo. 518–536.

⁵² Uo. 536–538.

⁵³ Uo. 538–543.

⁵⁴ Uo. 543–549.

⁵⁵ Uo. 549–560.

Felhasznált irodalom

- Balázs Mihály: „A hit...hallásból lészön.” Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest 2002, 51–73.
- Balázs Mihály: Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról. In: *Credo. Evangélikus műhely*. 2008,1–2. sz., 67–93.
- Erdő János: Adatok az unitárius egyház püspökválasztási jogának történetéhez. In: *Teológiai tanulmányok*. Kolozsvár 1996, 49–59.
- Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. I. Ford. Márkos Albert, sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.) Kolozsvár 2005.
- Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. II. Ford. Márkos Albert, sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.) Kolozsvár 2009.
- Keserű Gizella: Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In: „Nem súlyed az emberiség!”... *Albumum amicorum Szörényi László LX. Születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet. Budapest 2007, 429–449. www.iti.mta.hu/szorenyi60.html
- Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Kiadja a Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest 1881.
- Mikó Lőrincz: *Unitárius Egyházjog*. Kézirat.
- Molnár B. Lehel: Az erdélyi unitárius egyház intézményrendszere. In: *Korunk* 2002/4, 31–38.
- Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae / Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. (EOE). II. Budapest 1877.
- Tóth György, dr.: *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*. Cluj–Kolozsvár 1922.
- Tóth György, dr.: *Az unitárius egyház alkotmányának vázlatos jogtörténeti kifejlődése*. Kolozsvár 1933.